

EEN VOORNAME BOERDERIJ IN TONGELRE

Bouwhistorisch onderzoek naar 't Hofke 13

RONALD GLAUDEMANS EN ROB GRUBEN

In de periode van maart tot en met mei 1993 vond in de middeleeuwse dorpskern van Tongelre in de gemeente Eindhoven een verkennend archeologisch onderzoek plaats in verband met de voorbereiding van een nieuw bestemmingsplan voor dit gebied. Tijdens die opgraving werd naast een oude boerderij een rijk gevulde kuil gevonden met afval van een welgesteld huishouden uit de zestiende en zeventiende eeuw. De inhoud van deze kuil vormde mede aanleiding tot een bouwhistorisch onderzoek van de boerderij, dat tussen maart en mei 1995 werd uitgevoerd door het Instituut voor Bouwhistorische Inventarisatie en Documentatie (IBID) te 's-Hertogenbosch.

De resultaten waren bepaald verrassend.

De boerderij staat geregistreerd als een rijksmonument. De bouwvallige staat zal in de toekomst restauratie noodzakelijk maken. Zoals ook elders al zo vaak is gebeurd, kunnen daarbij fundamentele gegevens over de geschiedenis van het gebouw verloren gaan. Om dergelijke gegevens, die zijn opgeslagen in de onderdelen van het gebouw zelf - zoals in de muren en in de gebintconstructie - te documenteren, is in opdracht van de gemeente Eindhoven een bouwhistorisch onderzoek verricht naar de boerderij te Tongelre. Men hoopte daarbij gegevens aan het licht te brengen, die een ver-

band tussen dit gebouw en de in 1993 opgegraven afvalkuil aannemelijk zouden kunnen maken (afb. 1).

In dit artikel wordt een samenvatting gegeven van de bevindingen van het bouwhistorisch onderzoek.¹

Omdat geen destructief onderzoek kon worden verricht, moest de opname noodgedwongen beperkt blijven tot die elementen, die op het moment van onderzoek zichtbaar waren. Ongetwijfeld zullen tijdens de restauratie nog meer belangrijke bouwsporen en constructies kunnen worden gedocumenteerd. Om de op dit moment bekende gegevens in een bredere context te plaatsen, worden de bevindingen van het bouwhistorisch onderzoek voorafgegaan door een algemene beschrijving van de boerderij-ontwikkeling op de Brabantse zandgronden.

BOERDERIJEN IN ZUIDOOST-BRABANT □

Over de historische boerderij-ontwikkeling in het zuidoosten van Noord-Brabant is vrij veel informatie voorhanden, onder andere door publikaties van Uilkema, Hekker en Van Olst.² Zij tonen aan dat in de late middeleeuwen in het hoofdgebouw alleen de woning en de stallen waren ondergebracht, wat in de huidige situatie ook in Tongelre het geval is. We spreken dan van een woonstalhuis. De oogst werd doorgaans op een afzonderlijke plaats opgeslagen: bij kleine bedrijven gebeurde dat in bergen of mijten op het erf, bij grote boerderijen had men vaak de beschikking over een aparte vrijstaande oogstschuur, waarin ook een dorsvloer was ondergebracht. Daarentegen dorste men in kleine bedrijven waarschijnlijk in de open lucht, of mogelijk ook op de voorstal, een werkruimte tussen woning en stal in het hoofdgebouw.

De Brabantse boerderij uit de zeventiende eeuw bezit in opzet een driebeukige indeling, met een constructie van een aantal achter elkaar geplaatste ankerbalkgebinten. Baksteen werd aanvankelijk maar sporadisch toegepast. De zijwanden bestonden doorgaans uit vlechtwerk dat met leem was aangestreeken en dat 'wicht' werd genoemd. Het dak was van stro of van riet en bezat ter hoogte van de beide kopgevels een wolfs eind, soms een volledig schilddak ter plekke van de stallen.

Het belangrijkste woonvertrek was de heerd, een aanvankelijk onverdeelde ruimte die bereikbaar was via een deur in de korte voorgevel. De heerd werd afgesloten door een dwars geplaatste scheidingswand, waartegen een stookplaats was aangebracht en die daarom ook wel 'brandmuur' wordt genoemd. In de heerd werd gewoond, gekookt en gegeten. In een latere fase maakte men in de zijbeuken andere vertrekken, zoals een zuivelkamer met opkamer, een spoelplaats ('geut' of 'moos') en aparte slaapruinten.

Direct achter de brandmuur lag een dwarsgeplaatste werkvloer: de voorstal. Deze was vanuit de heerd bereikbaar via een doorgang naast de stookplaats. Vanaf de voorstal kon het vee worden gevoerd en in de tijd dat men nog niet beschikte over vrijstaande schuren met een speciale dorsvloer, werd op de geplaveide vloer van de voorstal mogelijk ook het graan gedorst. De voorstal was ook van buitenaf bereikbaar via een deur in de lange zijgevel. Vanaf de werkvloer leidde een aflopend pad, 't gangske', langs een van de zijgevels naar de laaggelegen potstal. In Midden- en Oost-Brabant, met zijn schrale zandgronden, hielden de boeren het vee voornamelijk voor de mest. De stal nam dan ook de gehele ruimte tussen de gebinten in beslag. In de achtergevel zaten waarschijnlijk al sinds de zeventiende eeuw brede deuren waardoor de mest met karren uit de stal kon worden gereden. De ruimte tussen de binnenstijlen kon worden benut voor de opslag van materialen, of mogelijk ook voor het plaatsen van varkenshokken. Een groot luik in de achtergevel gaf toegang tot de balken boven de potstal, waar het hooi werd opgetast.

In de loop der tijden ontstond er zowel behoefte aan meer gedifferentieerde gebruiksruimte als aan meer woonruimte. Daartoe werden in de zijbeuken van de heerd verschillende vertrekken afgescheiden en tegen de voorgevel werd een extra kamer gebouwd.³ Later bouwde men ook wel een hele travee extra vóór de heerd, die daardoor zijn deur en ramen in de kopgevel verloor. De enige plaats voor de toegangsdeur en voor de ramen van de heerd werd toen de zijgevel, die er echter in de meeste gevallen niet hoog genoeg voor was. Men ging er daarom toe over een van de zijbeuken te laten vervallen en aan die kant, in de nu hogere zijgevel, voordeur en vensters te plaatsen. Het woongedeelte werd door deze ontwikkeling veelal tweebeukig, en daarmee was de eerste stap gezet in de ontwikkeling van de voor Noord-Brabant zo kenmerkende langgevelboerderij.

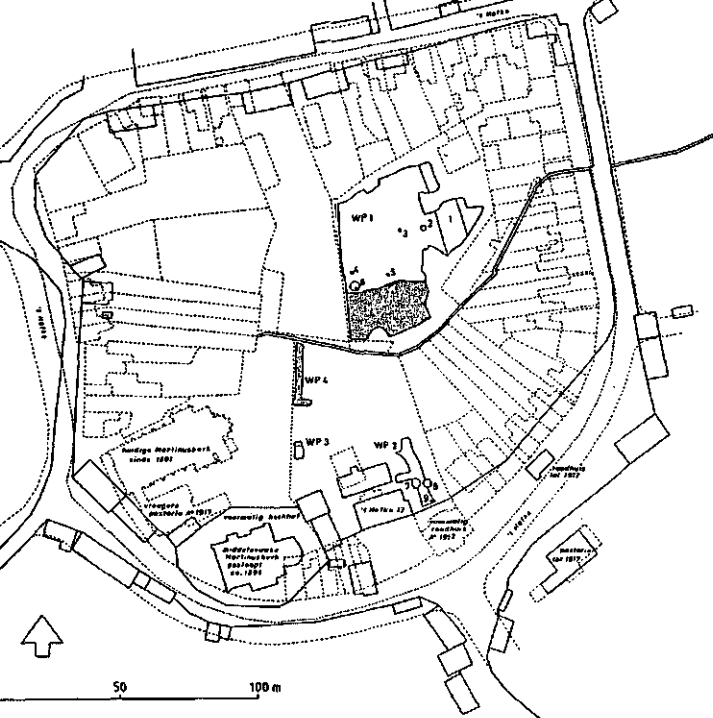
Ook het bedrijfs gedeelte onderging vanaf de zeventiende eeuw een verandering, die er toe leidde dat de hoofdtoegangen naar de lange zijgevels werden ver-

Afb. 1

*De opgravingsleuf op het erf van 't Hofke 13, april 1995.
Rechts de oostgevel van de boerderij.*

plaatst. Volgens Uilkema was in de late middeleeuwen al het vee zonder noemenswaardige afscheiding bij elkaar gehuisvest in één grote potstal. Later zou men om praktische en hygiënische redenen er toe zijn overgegaan de verschillende soorten van elkaar te scheiden. Volgens Uilkema werden hiervoor allerlei hokken getimmerd langs de binnenzijde van de achtergevel, waardoor de staldeuren verplaatst moesten worden naar de lange gevels. Hekker redeneert anders: volgens hem kwam de verplaatsing van de staldeuren voort uit het feit, dat men in de lengterichting van het hoofdgebouw een schuur aanbouwde, waardoor woning, stal en schuur onder één dak werden gebracht. Volgens Uilkema geschiedde dat pas in een latere fase. In de overwegingen van beide onderzoekers speelt echter mee, dat de ligging van de staldeuren in beide lange gevels het praktische voordeel bood dat men met een mestkar dwars door het gebouw heen kon rijden. Na deze veranderingen bevonden zich alle deuren in de lange zijgevel, zodat sindsdien van een langgeveltype kon worden gesproken. De verdere ontwikkeling betrof alleen de constructie. Bij de oude potstal stonden de ankerbalkgebinten vrij in de ruimte, maar bij het aanbouwen van de schuur verdween het achterste gebint in een scheidingsmuur. Bovendien verloren de zijbeuken door de dwarsindeling met toegangen in de lange gevels steeds meer hun betekenis. Zij werden daarom eerst versmald en later geheel opgeheven. Er ontstonden toen hoge zijwanden, die werden opgetrokken in baksteen. Door de overspanning te verkleinen konden moerbalken van muur tot muur worden gelegd. Het dak werd ondersteund door zelfdragende driehoekspanen. Dit eindstadium - het eenbeukige dwarshuis - is in de vorige eeuw bereikt.

Afb. 2
Kadastrale kaart uit 1832 (volle lijnen) met daarop geprojecteerd de huidige situatie (onderbroken lijnen). Werkput (WP) 1 t/m 4 zijn de in 1993 opgegraven terreindelen, met daarin gestippeld delen van een omstreeks 1300 gedempte beekbedding. Nr. 7 geeft de lokatie aan van de afvalkuil uit de periode 1575-1675.

□ 'T HOFKE IN TONGERLE □

De onderzochte boerderij staat in de middeleeuwse dorpskern van het voormalige kerkdorp Tongelre aan een straat genaamd 't Hofke, met huisnummer 13. De boerderij ligt binnen een opvallend bouwblok, dat eertijds het hart van het dorp vormde. Op de kadastrale kaart van 1832 is in feite nog de laatmiddeleeuwse topografie van het dorp zichtbaar. 't Hofke 13 lag toen nog aan de noordzijde van het centrale dorpsplein. Aan de oostzijde van dat plein stond het raadhuis en aan de westzijde, op slechts twintig meter afstand van 't Hofke 13, lag de middeleeuwse Sint-Martinuskerk. 't Hofke 13 nam dus oorspronkelijk een prominente plaats in in de dorpskern.

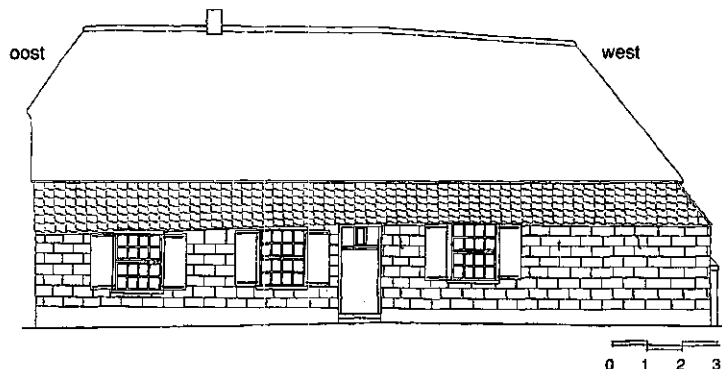
De huidige topografie is ingrijpend anders dan die uit de vorige eeuw. Vrijwel alle negentiende-eeuwse bebouwing is gesloopt en het stratenpatroon is drastisch veranderd. Als een eenzaam relict uit vroegere tijden ligt 't Hofke 13 thans tussen allerlei gebouwen uit de twintigste eeuw. Door de structureel veranderde rooilijnen is de prominente situering van weleer geworden tot een lokatie in de marge. Daar komt nog bij, dat door blokkbepleistering op de zuidgevel - de enige gevel die vanaf de openbare weg te zien is - de suggestie wordt gewekt dat we hier te doen hebben met een negentiende-eeuws gebouw zonder noemens-

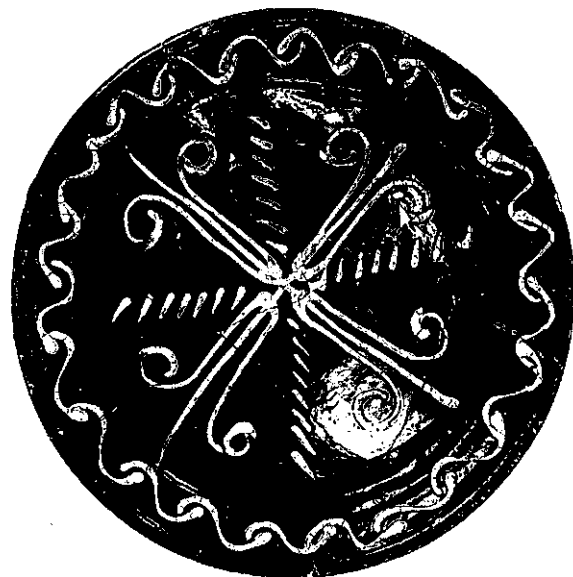
waardige kwaliteiten. Dat hierachter een belangwekkend gebouw uit de zestiende eeuw schuil gaat, zou niemand vermoeden. Door dit alles doet 't Hofke 13 vreemd aan in zijn omgeving. Voor het behoud van het gebouw is het echter essentieel de werkelijke waarde te kennen.

□ ARCHEOLOGIE EN ARCHIEFONDERZOEK □

Tijdens het in 1993 uitgevoerde archeologisch onderzoek zijn veel nieuwe gegevens verkregen die inzicht bieden in het ontstaan van het dorp Tongelre. Ook is enige informatie verzameld over de geschiedenis van het bouwblok waartoe 't Hofke 13 behoort. De luxueuze samenstelling van de afvalkuil die bij het archeologisch onderzoek is aangetroffen, wijst op een welgesteld huishouden. Dit geldt met name voor enkele rijkversierde kannen van steengoed, alsmede enkele fraaie schotels van majolica. Ook werd in de kuil gebrandschilderd glas gevonden. De afvalkuil lag slechts enkele meters van de oostgevel van 't Hofke 13. De vondsten laten een datering toe tussen ongeveer 1575 en 1675. Onderzoek van archivalia heeft nog nauwelijks informatie opgeleverd over de periode vóór de negentiende eeuw. In het rechterlijk archief van Tongelre bevinden zich banden met afschriften van allerlei zakelijke overeenkomsten tussen burgers onderling, zoals die door de overheid werden geregistreerd. Deze 'protocollen' zijn tamelijk volledig vanaf 1602 en beslaan vrijwel de gehele zeventiende eeuw. Ongetwijfeld zullen in deze archieven vermeldingen voorkomen die betrekking hebben op 't Hofke 13. Hier is echter nog geen systematisch onderzoek naar gedaan, zodat vooralsnog onbekend blijft wie de bewoners van deze boerderij zijn geweest en wat hun werkelijke status was.

Afb. 3
De bepleisterde zuid- of straatgevel van 't Hofke 13.

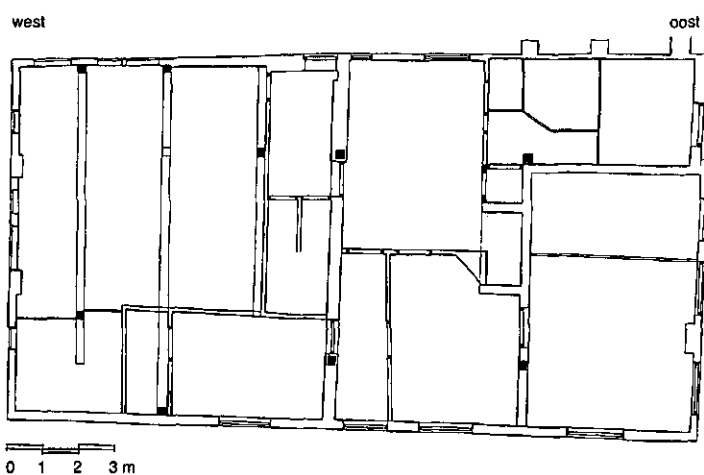
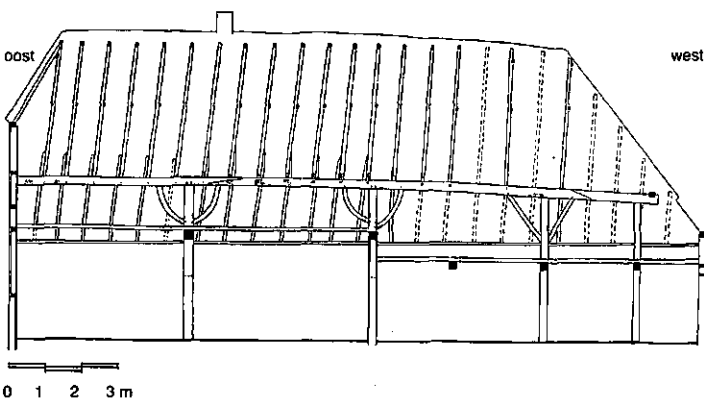
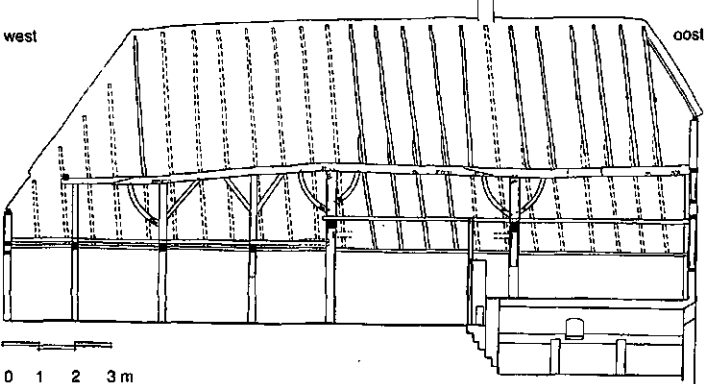
Afb. 4

Enkele van de gerestaureerde keramiekvondsten uit de afvalkuil langs 't Hofke 13. Datering: 1575-1675 (foto's: Ruud Balk, Eindhoven).

□ BOUWGESCHIEDENIS □

De oudste fase van de boerderij bestond uit een draagconstructie van vier achter elkaar geplaatste ankerbalkgebinten. Deze zijn dendrochronologisch gedateerd op 1584 (-3/+6 jaar); de bouw van 't Hofke 13 zal dus omstreeks dat jaar hebben plaatsgevonden. Van deze oudste fase staat alleen het derde gebint nog op de oorspronkelijke plaats, terwijl ook de oude gebintplaten aan beide zijden nog grotendeels bewaard zijn gebleven (afb. 5). Met name de gebintplaten verschaffen waardevolle informatie over de oudste fase van het gebouw. Ter plekke van de gebintstijlen zijn in de platen aan beide zijden namelijk telmerken aanwezig. Op de zuidelijke gebintplaat zijn deze gezaagd, terwijl op de noordelijke plaat gekraaste merken zijn aangebracht. De nummering loopt van oost naar west: II, III en IIII. Deze nummering correspondeert met de plaats van de gebinten, die op de stijlen dan ook dezelfde nummering bezitten. Hierdoor wordt direct duidelijk hoe de oorspronkelijke travee-indeling van de oudste fase is geweest. Van belang is op te merken, dat het gebint III altijd de scheiding tussen woon- en bedrijfsgedeelte is geweest. Op zolder is daar zelfs in een latere fase een scheidingswand van vakwerk aangebracht, waarvan thans nog een gedeelte resteert. Het nog aanwezige gebint II is in een latere fase enigszins naar het oosten verplaatst. De gebinten I en IIII zijn verdwenen. Als eerste valt op dat in de platen aan beide zijden het telmerk I ontbreekt. De platen moeten zich dus aanvankelijk verder naar het oosten hebben uitgestrekt. Dit is nog te zien in de zuidelijke gebintplaat, namelijk aan een doorgezaagd telmerk in een later gemaakte liplas. Ook de noordelijke plaat is via een liplas ver-

Afb. 5
Plattegrond en langsdoorneden van 't Hofke 13
(huidige situatie).

lengd (afb. 6). De plaats van het gebint I kan worden gereconstrueerd aan de hand van de afstand tussen de oorspronkelijke plaats van gebint II en het nog bestaande gebint III. Tussen gebint I en II zal dezelfde afstand hebben bestaan. Op de plaats van gebint I moet de oudste oostgevel hebben gestaan. Westelijk van gebint III ligt het bedrijfsgedeelte. Deze ruimte is altijd beperkt gebleven tot werk- en stalruimte. De oogst moet dus in een afzonderlijke schuur zijn opgeslagen. Mogelijk was dat het gebouw dat op de

oudste kadasterkaart wordt aangegeven. Hiermee weerspiegelt 't Hofke 13 een archaische boerderij-opzet, want bij de meeste Brabantse boerderijen werd vanaf de achttiende eeuw ook de schuur aan het woonstalhuis toegevoegd, waardoor alle activiteiten onder één dak kwamen.

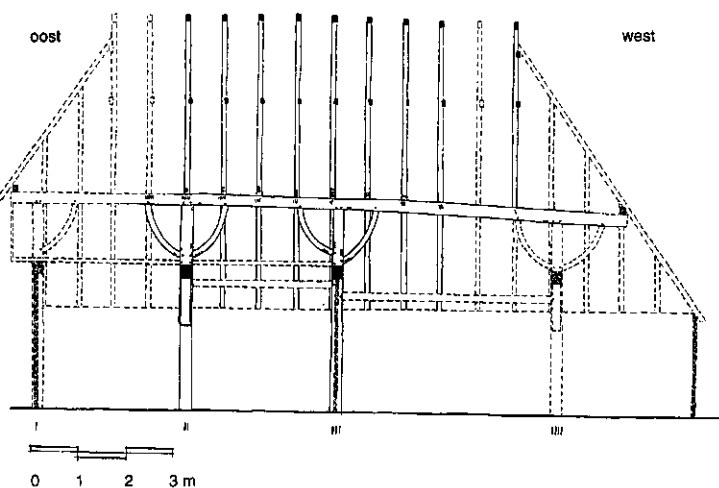
In het bedrijfsgedeelte van 't Hofke 13 stond oorspronkelijk slechts één ankerbalkgebint, namelijk dat met nummer III. Dit gebint is op één windschoor na geheel verdwenen. Die windschoor en enkele pen- en gatverbindingen wijzen op de plaats van het gebint III. Opvallend is dat de traveemaat hier veel groter is dan in het woongedeelte, namelijk 4,60 meter tegen 3,15 meter (afb. 5). Het is een verschijnsel dat vaker wordt aangetroffen bij Brabantse boerderijen uit de zestiende en zeventiende eeuw. Vermoedelijk heeft dit te maken met de vrije ruimte die men in de middenbeuk wilde creëren ten behoeve van de daar aan te leggen potstal.⁴ Dank zij het voorgaande kan een vrij nauwkeurige reconstructie worden gemaakt van het oudste houtskelk van 't Hofke 13 (afb. 7). In oorsprong was het een driebeukig gebouw van ongeveer 12,5 x 11 meter met in de lengterichting vier ankerbalkgebinten. Deze vrijwel vierkante plattegrond is aan het einde van de zestiende eeuw niet ongebruikelijk. Het woongedeelte bestaat uit twee gebintvakken. Hoogstwaarschijnlijk bezat het pand een kopgevel uit vakwerk. De beroete sporenparen in de kap wijzen op een aanvankelijk open stookplaats. Sporen van een zoldervloer uit de oudste fase zijn dan ook niet te vinden. Het bedrijfsgedeelte bestond uit één grote travee, waarschijnlijk ten behoeve van de potstal, alsmede een halve travee bij de westelijke kopgevel. De westelijke kopgevel was vanwege het laag doorlopende schilddak niet hoog genoeg voor een staldeur. Vermoedelijk kon het vee oorspronkelijk via een deur in de voorstal in de potstal komen.

□ UITBREIDINGEN OMSTREEKS 1600 □

Niet lang na de bouw moet 't Hofke al ingrijpende veranderingen hebben ondergaan. Als eerste werd de oostelijke (vakwerk)gevel afgebroken, waarmee ook gebint I verdween. Ongeveer 3,40 meter naar het oosten werd een nieuwe gevel opgetrokken, waardoor het woongedeelte een lengte kreeg van 9,70 meter. Dat is voor Brabantse begrippen een forse maat, zeker in verhouding tot de bedrijfsruimte. Van die nieuwe kopgevel resteert thans nog uitsluitend het gedeelte ter plekke van de noordelijke zijbeuk. Het is nog gemakkelijk te herkennen aan de sprong in het metselwerk (afb. 8). De nieuwe gevel was van baksteen, gemetseld in een strak kruisverband.⁵ In de nieuw verkregen ruimte werd een onderkelderde opkamer met daarin een fraai

Afb. 6
Detail van de noordelijke stijl van het verplaatste tweede gebint. Duidelijk is te zien dat de oude gebintplaat (links) middels een liplas naar het oosten (rechts) is verlengd.

Afb. 7
Reconstructie van de gebinten van de oudste fase van de boerderij (ca. 1586), langsdoorsnede.

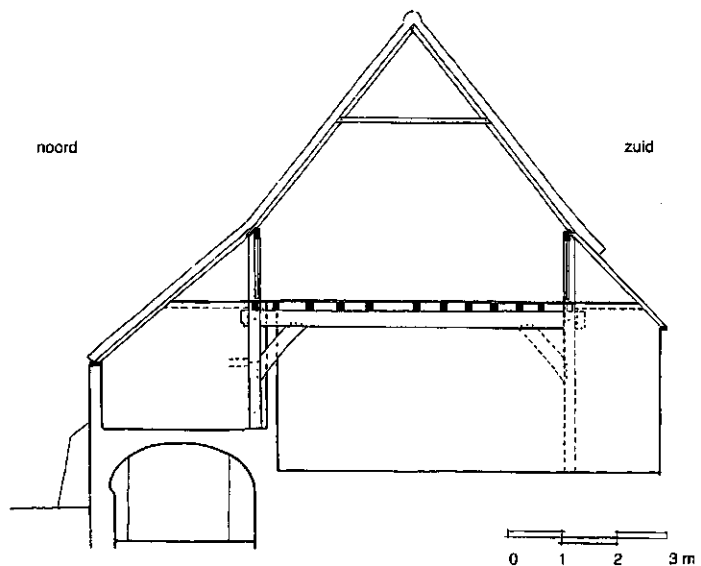
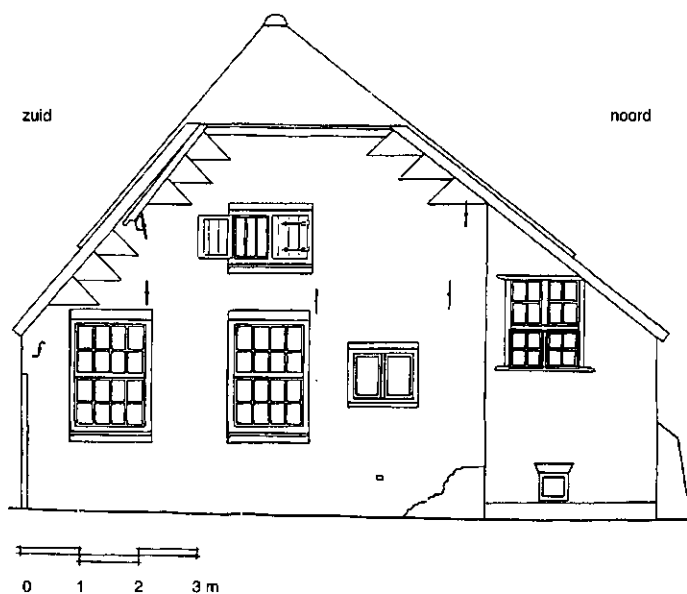
kruiskozijn aangebracht. Dit kruiskozijn bezit aan de binnenzijde een opmerkelijk rijke versiering in de vorm van diamantkoppen, die in de afschuiningen zijn uitgespaard (afb. 9). De detaillering van dit kozijn en de steenformaten laten een datering toe van omstreeks 1600. Mogelijk stamt ook het nog bestaande deurtje van de opkamer naar de zolder uit deze periode. In dit deurtje bevindt zich overigens een opmerkelijk timmermansmerk, terwijl er ook fraai gesmeed geheng op is aangebracht (afb. 10).

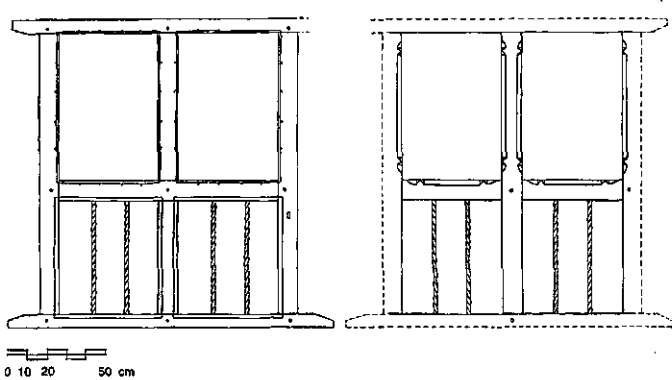
Met de verlenging van het woongedeelte werd ook de indeling aangepast. Door het ondermetselen van het verplaatste gebint II voerde men inwendig een tweede-

ling door, die tot op de dag van vandaag is blijven voortbestaan. In de westelijke ruimte (de keuken) verscheen tegen deze tussenmuur in plaats van de open vuurplaats een grote stookplaats met schoorsteen, waardoor de wand feitelijk ging dienstdoen als brandmuur (afb. 5).

De kelder onder de opkamer, die aan de (koele) noordoostelijke zijde werd aangelegd, diende ongetwij-

Afb. 8
De oostgevel en dwarsdoorsnede van het woongedeelte met onderkelderde opkamer (huidige situatie).

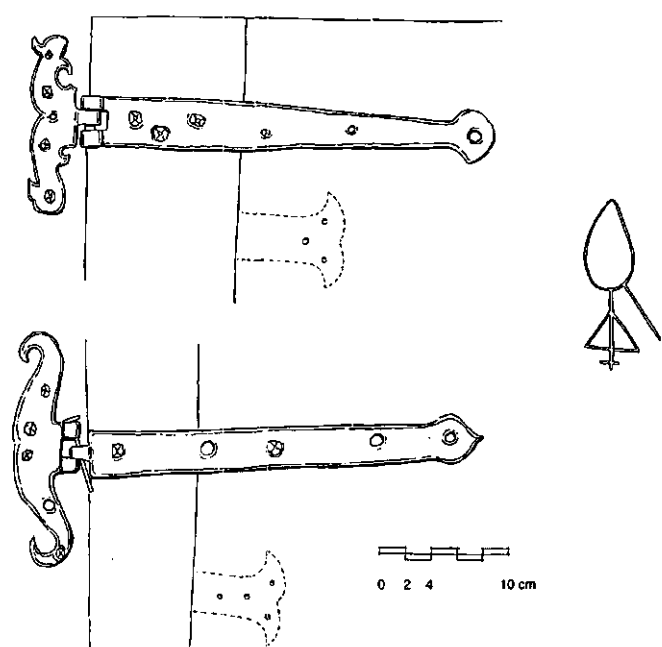

Afb. 9
Het kruiskozijn van de opkamer, daterend uit omstreeks 1600.
Links: buitenaanzicht, rechts: binnenaanzicht (met versieringen).

feld voor de opslag van zuivelproducten. De opkamer met het fraai geprofileerde kruiskozijn zal een slaapvertrek zijn geweest. De resterende ruimte ten oosten van de brandmuur werd in beslag genomen door de zogenaamde 'goeikamer'. Vanwege een latere verbouwing in de zuidelijke zijbeuk is de situatie in deze fase daar niet meer na te gaan. De oostgevel uit omstreeks 1600 is later vervangen door een andere, deels naar buiten springende gevel. De sprong in het metselwerk zal daar zijn veroorzaakt, doordat hier oorspronkelijk een kopgevel met overkragend zolderfront aanwezig was, zoals allerlei details doen vermoeden. Aanvankelijk zullen de kinderbinten op de hoogte van de zoldervloer buiten de gevelwand hebben gestoken. Ze vormden daardoor de basis voor een soort houten erker over de volle breedte van de middenbeuk. Dergelijke gevels kennen we nog van oude schilderijen en tekeningen. Ook in het archief van de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek (SHBO) te Arnhem zijn talrijke foto's van dit soort thans geheel verdwenen gevels voorhanden. Uit het Eindhovense Gestel is eveneens een voorbeeld bekend (afb. 11). Het huidige wolfseind van de kapconstructie behoort nog tot de fase van het overkragende zolderfront. De zolder met het overkragende front zal in deze periode vermoedelijk in zijn geheel zijn gebruikt voor zaadopslag. Van wijzigingen in het bedrijfsgedeelte in deze fase is tijdens het bouwhistorisch onderzoek niets gebleken.

□ LATERE BOUWACTIVITEITEN □

Ergens in de achttiende eeuw heeft een tweede ingrijpende verbouwing plaatsgevonden, die het huidige aanzicht van 't Hofke in belangrijke mate heeft bepaald. De oostelijke kopgevel is toen geheel vernieuwd waardoor de vakwerkgevel onder het uitkragende zolderfront verdween. Daarbij werd niet de gevellijn, maar de lijn van uitkraging als plaats voor de nieuwe gevel aangehouden. Hierdoor kon de volledige dakconstructie blijven bestaan. Het geheel werd in één

Afb. 10
Gesmede gehengen en een timmermansmerk op het deurtje naar de zolder.

fase met baksteen in kruisverband opgetrokken, maar daarbij zijn twee soorten baksteen toegepast. De onderste helft van de gevel bestaat uit hergebruikte bakstenen, die mogelijk uit de sloop van oudere bouwdelen afkomstig zijn. De bovenste helft van de kopgevel werd gemetseld met hard gebakken, soms gesinterde nieuwe bakstenen.⁶

Een tweede modernisering betreft de zuidelijke lange gevel. Deze werd in zijn geheel naar binnen geplaatst, waardoor hij hoger werd. Dit bood gelegenheid ramen in de straatgevel op te nemen. Omdat deze gevel thans geheel is bepleisterd, kon het metselwerk dat daaronder zit niet worden onderzocht.

Ook het bedrijfsgedeelte is in de achttiende eeuw gewijzigd. Het terugplaatsen van de straatgevel had nogal wat gevolgen voor de indeling van dat gedeelte van het pand. Zo moest de westelijke kopgevel toen worden verhoogd, wat grote constructieve aanpassingen met zich meebracht. Hierdoor verdween onder meer het oorspronkelijke gebint IIII.

Ook in de negentiende en twintigste eeuw is de boerderij gewijzigd, maar deze ingrepen hebben de opzet van het gebouw niet structureel veranderd. In deze periode werd de korte westgevel in machinaal vervaardigde baksteen vervangen. Tegen de zuidelijke gevel werd in de stal een kamertje gemaakt; ook de keuken werd opgedeeld in een gang en een extra kamer. In de twintigste eeuw zijn sanitaire voorzieningen ingebouwd en werden de betimmeringen en de plafonds aangepast.

□ CONCLUSIES □

Bij 't Hofke 13 is de geleidelijke transformatie van een laat zestiende-eeuws driebeukig (halle-)huis naar een gebouw met de eerste kenmerken van de langgevelboerderij uitstekend te reconstrueren. Omdat na de achttiende eeuw geen structurele veranderingen meer hebben plaatsgevonden, is het eindstadium - het eenbeukige dwarshuis - echter nooit gehaald. Een bijzondere status voor de boerderij kan worden afgeleid uit de prominente ligging in de dorpskern, uit de oorspronkelijk overkraagde oostgevel - een navolging van de stadse erker -, uit het rijk uitgevoerde kruiskozijn en wellicht ook uit het forse woongedeelte. In dit kader moet ook de inhoud van de langs de oostgevel opgegraven afvalkuil worden gezien. Omstreeks 1600 zal de bewoner een zeer welgestelde boer zijn geweest. Uit het voorgaande kan worden afgeleid dat de boerderij 't Hofke 13 een aantal zeer interessante historische structuren bezit. Deze zijn van groot belang, te meer omdat het aantal ongerestaureerde en daardoor redelijk ongeschonden boerderijen in Noord-Brabant sterk is afgenomen.⁷ Bij restauratie van met name boerderijen wordt helaas nog steeds de historische structuur, zoals die uit het gebouw zelf is af te lezen, ernstig aangetast. Aangenomen mag worden dat boerderijen als 't Hofke 13 in de komende eeuw nog maar sporadisch zullen worden aangetroffen.

Zoals in het bovenstaande is aangetoond, is het thans mogelijk door bouwhistorisch en dendrochronologisch onderzoek gedetailleerde uitspraken te doen over de ouderdom en geschiedenis. Hopelijk kunnen beide disciplines worden ingezet als nieuw beleidsinstrument voor het behoud van deze gebouwen, die vaak meer dan stadshuizen worden bedreigd.

NOTEN

- 1 Dit artikel is een samenvatting van een intern verspreid rapport: A.H.M. Glaudemans en R.J.W.M. Gruben (met bijdragen van J.W. Bloemink en R. Rosendaal), *Tongelre, 't Hofke 13. Bouwhistorisch onderzoek* ('s-Hertogenbosch/Eindhoven, 1995). Archeologische gegevens werden verstrekt door N. Arts, gemeentelijk archeoloog van Eindhoven. Zie daarvoor ook: N. Arts, 'Opgravingen in de middeleeuwse dorpskern van Tongelre', *Nieuwsbrief Archeologische Werkgroep Eindhoven*, jrg. 4 (1993), nr. 3, 5-8.
- 2 K. Uilkema, *Het ontstaan der huistypen in Nederland*, deel 1 (z.p. [Leeuwarden] 1933), integraal opgenomen in: E.L. van Olst, *Uilkema, een historisch boerderij-onderzoek. Boerderij-onderzoek in Nederland 1914-1934* (2 dln; Arnhem, 1991); R.C. Hekker, 'Het verdwijnen van de Saksische bouwkunst in Brabant en Limburg', in: *Het Noorderland* 3 (1944), 118-130; R.C. Hekker, 'De ontwikkeling van de boerderij-vormen in Nederland', in: *Duizend jaar bouwen. Deel 2. De bouwkunst na de middeleeuwen* (Amsterdam, 1957) 197-316.
- 3 Hierdoor ontstond de zogenaamde hoekgevelboerderij. Een goed voorbeeld van een dergelijk type vinden we aan de Bosscheweg 30 te Den Dungen (1684).
- 4 Rob Gruben bereidt op dit moment een publikatie voor waarbij de constructieve aspecten van enkele zestiende-eeuwse Brabantse boerderijen uitgebreid zullen worden behandeld.
- 5 Baksteenformaat: 22/24 x 11 x 5,5/6 cm, de 10-lagenmaat bedraagt 69 cm.
- 6 Baksteenformaten respectievelijk: 22,5/24 x 10/11 x 4,5/6 cm met een 10-lagenmaat van 65 cm en 21/22 x 9,5/10,5 x 5 cm met een 10-lagenmaat van 62 cm.
- 7 Zie onder andere: W. van Leeuwen, 'Monumenten tussen authenticiteit en afbraak', *Brabantia*, jrg. 39 (1990), septembernummer, 8-11.

Afb. 11

Voorbeeld van een driebeukige halleboerderij met overkragend zolderfront. Deze is in 1919 gesloopt en stond aan de Gennepweg in Gestel (gemeente Eindhoven).